

EEUWIG LIJKT HET KWAAD

Het onmenselijke verdwijnt niet zomaar

Caravaggio/Medusa

Tom Tak
Herfst 2004

EEUWIG LIJKT HET KWAAD

Het onmenselijke verdwijnt niet zomaar

Tom Tak

Herfst 2004

Le r mede dans le mal

Niet lang geleden noemde in een vraaggesprek de Franse filosoof André Glucksman de militaire bezetting van Irak door Amerika gerechtvaardigd, een uitspraak die in Europa tegen de publieke opinie inging.¹ Echt interessant werd zijn verhaal toen hij over folter begon. Onverenigbaar met de menselijke waardigheid, zei hij nadrukkelijk, maar niet op grond van een sociale utopie, zoals die van Karl Marx, het ‘rijk der vrijheid’. Mensenrechten hebben v or alles een praktische betekenis. Zij zijn een noodzakelijke verdedigingswal tegen onze eigen boosheid en die van anderen. Middel tot afweer van het onmenselijke. Glucksman gaf blijk Dostojewski goed te hebben gelezen. Hij noemde het idee dat diep in zijn ziel iedere misdadiger met zichzelf ontevreden is een gevaarlijk praatje van linkse maatschappijvormers die niet zien hoe explosief een mengsel van zelfbeklag en jaloezie wel kan zijn. Nieuwe hogepriesters die volgens een andere belangrijke vertegenwoordiger van de Franse intellectuele scene, Jean Baudrillard, niet alleen hun kritiek op de burgerlijke maatschappij te ver doordrijven, maar haar ook combineren met de onberedeneerde notie dat zoiets bestaat als ultieme waarheid. Waarheid als het verhevene ‘achter’ decadente verschijnselen. Voor Baudrillard en ook Glucksman een onmogelijk antwoord op pijnlijke levensvragen.²

Het heil op aarde zal altijd een beperkt heil zijn, schrijft de Franse cultuurfilosoof Jean Starobinski. Op zijn naam staan enige belangrijke studies over de moderne verlichting.³ Een tijdperk in Europa van rationalisme, gezond verstand en van verspreiding van nieuwe inzichten op het gebied van religie, kunst, maatschappelijk leven en staatsinrichting dat in de tweede helft van de achttiende eeuw, na een aanloop van zo’n driehonderd jaar, in een stroomversnelling kwam. *Nam et ipsa scientia potestas est*, verkondigde Francis Bacon al in de zestiende eeuw.⁴ Kennis is macht. Andere intellectuelen sloten zich bij hem aan. Van de natuurkundige Isaac Newton, de wiskundige en filosoof Jean Le Rond d’Alembert,

---

¹ Interview in *Der Spiegel*, 28 - 06 - 2004

² Interview in *Sueddeutschezeitung*, 20 - 07 - 2004

³ *l’Invention de la libert *, Genève 1964; J.-J. Rousseau, *la transparence et l’obstacle*, Gallimard 1971

⁴ Francis Bacon, *meditationes sacrae*, 1.1, 1597

de politicus en sociale wetenschapper De Condorcet tot Pierre Simon de Laplace die de waarschijnlijkheidsrekening formuleerde. Zij verkondigden allemaal dat de nieuwe mathematisch-empirische wetenschap de westerse beschaving in korte tijd op een hoger peil zou brengen. Er waren ook geleerden die minder gerust waren op een goede afloop van het grote verlichtingsavontuur, zoals Montesquieu, Voltaire en Diderot. Zo trekt in *Candide ou l'optimisme*, een filosofische roman van Voltaire, de held zich terug in een wereld van schijn en blijft als het maar even kan passief.⁵ Een boodschap die al in een vroeg stadium glans wegnam van het vooruitgangsgeloof.

Het lijkt alsof Voltaire al vroeg heeft begrepen dat in de Europese geschiedenis een ontwikkeling in gang is gezet die tot een of ander eindpunt moet worden gebracht, hoe ongelukkig de mensen haar ook mogen vinden. Martin Walser, enfant terrible van de hedendaagse Duitse literatuur, koos dit treurige bericht als thema voor zijn roman *Der Augenblick der Liebe*.⁶ Zijn boodschap luidt: als er ooit een paradijs heeft bestaan, de hof van Eden, dan is het onmogelijk ernaar terug te keren. Wij mogen best streven naar een volmaakt leven, maar het zal nooit helemaal in vervulling gaan. Walser beroept zich op de achttiende eeuwse materialist Julien Offray de la Mettrie, schrijver van *l'homme plus que machine*.⁷ De mens, een perfecte machine. Walser prijst hem als een ware Columbus die de ondeelbaarheid van onze existentie zou hebben ontdekt. Geest en materie, goed en kwaad, engelen en duivels, alles dooreen in de kookpot van deze ongemakkelijke scepticus.

Een rijk van het volstrekt 'goede' is op aarde onbestaanbaar, evenmin is er zo iets als 'de as van het kwaad', zinnebeeld van satan, waar tegenwoordig veelvuldig van wordt gesproken in de Amerikaanse politiek.

Walser houdt de leer van La Mettrie voor meer dan een onbesuisde aanval op het traditionele christendom en klassiek humanistisch gedachtegoed van diens eeuw. Zij was een vroege poging om onder invloed van de opkomende verlichting zich van het dogmatisch cartesiaans rationalisme te bevrijden, dat filosofie en wetenschap, godsdienst en politiek zoveel mogelijk afsnoerde van de empirie. De blijvende betekenis van *l'homme plus que machine* werd pas veel later onderkend. Een zoektocht naar 'ervaringsbegrippen'.

---

⁵ 1759 anoniem verschenen

⁶ Rowohlt 2004

⁷ 1748

Chaos het grootste kwaad

La Mettrie verwierp een verdeling van de werkelijkheid in twee streng gescheiden gebieden. Door Descartes aangeduid als *res cogitans* en *res extensa*. Het eerste een rijk van heldere ideeën en het tweede van duistere materie. La Mettrie vond het ook onwaarschijnlijk dat ideeën, concepten en denkschema's belangrijker zouden zijn dan de werkelijkheid zelf. In navolging van de Engelse empirist John Locke stelde hij dat materie helemaal geen louter dode stof is. Zij kan ook beweeglijk zijn en gevoelig voor prikkels. *'De wouden spreken, de echo's fluisteren, de stenen huilen, het marmer ademt.'* Men zou nu op de gedachte kunnen komen dat God zelf het leven van het heelal is. Volgens La Mettrie kunnen wij dit nooit zeker weten. En mocht het toch zo zijn dan is Hij als schepper in ieder geval verre van volmaakt. Dagelijks ervaren wij dat alles wat op natuurlijke wijze werkt onaf is en veel gebreken vertoont.

Heeft het fysieke bestaan al talrijke manco's, ook met de ziel als onze tweede natuur is het niet zo goed gesteld. Zij neigt tot verwardheid en ordeloosheid. Raakt makkelijk verstrikt in de empirie. Pijnlijk voor de moderne mens die juist een sterk maakbaarheidsge-

loof heeft. Deze mens vindt dat denken en doen zijn belangrijkste eigenschappen zijn. Ongeordendheid als permanente werkelijkheid ziet hij dan ook als het grootste kwaad.

Francis Picabia, de acrobaat

In de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw probeerde een positivistische stroming in filosofie, wetenschap en techniek met één grote sprong voorwaarts het telkens weerkerende gevaar dat door honger, ziekten en vroege dood de maatschappij zou afglijden naar een toestand van chaos voor goed te elimineren. Hiermee gingen belangrijke veranderingen in levenswijze gepaard, zoals: urbanisatie, arbeidsdeling en globalisering van de economie. Men begon de machine te zien als de genius van de moderne wereld. Zij bracht in het Westen, ondanks de materiaalslag van twee wereldoorlogen, geleidelijk meer welvaart. Helaas

werd het menselijk bestaan tegen alle optimistische verwachtingen in ook anoniemer en animaler. 'Der fabrikware Mensch', die gelooft dat aan alles een logische ontwikkeling ten grondslag ligt, werd geboren.⁸ Een mens naar het model van de machine. Voor zichzelf van geringe betekenis. Deze mens voelt zich gedwongen zijn oorspronkelijk streven naar een eigen levenspatroon en wereldbeschouwing ondergeschikt te maken aan de verborgen en vaak onbewuste motieven van grote ideologieën. Wie de moderne trends niet volgt, komt alleen te staan. Zo'n eenling wordt makkelijk overvallen door gevoelens van angst en eenzaamheid.

Geïnspireerd door de oervaders van het postmodernisme, Schopenhauer, Nietzsche en Heidegger - zij streefden naar een metafysica zonder hemel - noemt Rüdiger Safranski in zijn boek *Wieviel Globalisierung verträgt der Mensch?* onze huidige neiging om exclusief op wereldschaal plannen te maken en te handelen een nieuwe gelijkheidsideologie en een ernstige bedreiging voor het voortbestaan van een pluriforme Europese cultuur⁹. Voor degenen die zich de wereld graag als 'menselijke komedie' (Balzac) voorstellen, is *Le mât de cocagne*, de gladgemaakte paal waar men op kermissen in moet klimmen om bovenaan opgehangen lekkernijen te bemachtigen, bij uitstek zinnebeeld van onze nieuwe onmacht. Mensen voorgesteld in hun vergeefse pogingen om voor altijd hun materieel geluk veilig te stellen. De oude verlichtingsidealen van zelfverbetering én schoonheid lijken aan het einde van de twintigste eeuw door de suprematie van techniek, communicatiemedia en bureaucratie verregaand inhoudsloos geworden. Het moderne denken is verkommerd tot een ver-weg-manier van waarnemen en redeneren. Als vanuit vogelperspectief!

De eenling

Aan de materialistische antropologie van La Mettrie ontbrak iets wat voor de mens wezenlijk is. Dat vond ook al Denis Diderot, de drijvende kracht achter de beroemde achttiende eeuwse *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*.¹⁰ Hij stond dicht bij een groep schrijvers en filosofen die men later *les âmes sensibles* is gaan noemen.¹¹ Vertegenwoordigers van de preromantiek, zoals J. J. Rousseau. Zij vreesden de ontwikkeling van een nieuw mechanistisch denksysteem in filosofie en wetenschap dat niet goed zou sporen met het belangrijke verlichtingsidee van natuurlijke zelfontplooiing. Diderot's voorstelling van materie was complexer dan van La Mettrie, of van andere materialisten, zoals C. A. Helvétius en P. H. Baron d'Holbach. Door gebruik te maken van het nieuwe evolutiebegrip van Jean Lamarck en van de waarschijnlijkheidsrekening van Blaise Pascal ontwikkelde hij een antropologie met een heel open karakter: direct vragen stellend, zintuiglijke voorstellingen altijd corrigerend, een richting in de filosofie die men

---

⁸ Arthur Schopenhauer gebruikte deze term in zijn kritiek op het kleurloze panlogisme van Hegel, 1819-20. *Verdorben ist das Leben durch die Viel-zu-Vielen*, zegt in *Also sprach Zarathustra* ook Nietzsche. In: *Von den Predigern des Todes*.

⁹ 2003

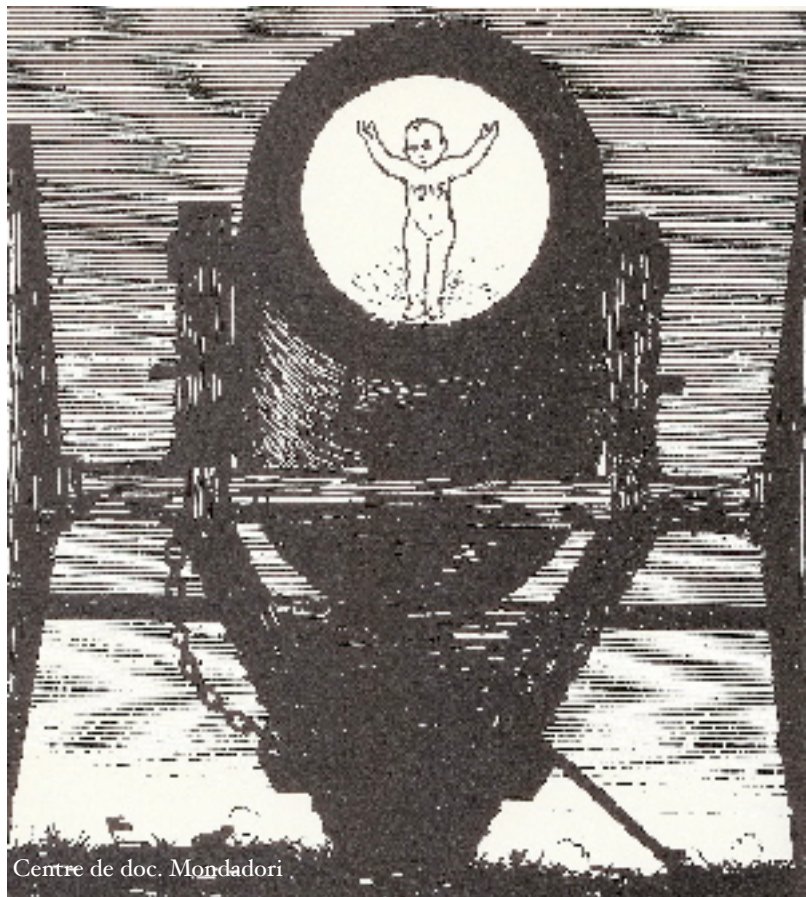
¹⁰ d'Alembert en D. Diderot, 1751 - ; zie Tom Tak, *Recht op geluk voor iedereen*, in Kunst en Wetenschap, herfst 2002

¹¹ Georges Gusdorf, *Les esprits éclairés et les âmes sensibles*, in: *Naissance de la conscience romantique au siècle des lumières*, 1976

materialistisch sensualisme is gaan noemen. Diderot gaf voor zijn tijdgenoten een demonstratie van zijn werkwijze in het essay *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient*.¹² Een analyse van het wereldbeeld van de blindgeboren wiskundige Saunderson. Diderot's bevinding: als een zintuig niet, of niet meer functioneert, boet een hele reeks ideeën en begrippen aan betekenis in. De voorstellingswereld wordt hierdoor abstracter. Minder gevoed door warme levende beelden.

Gnothi seauton.¹³ Ken u zelve. Niet alleen de buitenwereld van stof en intentionele beschouwing, maar ook de binnenwereld van onbewustheid en geest. Geen eenvoudige opgave, wist Diderot. Hij voorzag dat zo'n holistisch mensbeeld, bepaald door de totaliteit van het levende, in een massacultuur makkelijk ten onder kan gaan. Zoals veel later, kort na de eerste wereldoorlog, de Engelse dichter Thomas Eliot het zou beschrijven in een lang pessimistisch gedicht, *The waste land*.¹⁴ Dood land, alles verward en ordeloos. *Unreal city, / Under the brown fog of a winter dawn, / A crowd flowed over London Bridge, so many, / I had not thought death had undone so many*.¹⁵ Op de slachtevelden van Vlaanderen en in Noord-Frankrijk gingen vrijwel alle idealen van 'la belle époque' - les illusions délicieuses de l'Europe - verloren.¹⁶ Alleen wie 'in zich zelf een wereld was' (Gorter), kon in de gevechtszone onder dreigend kanongebulder nog iets van zijn oude individualiteit redden. In niemandsland als eenling ontsnappen aan de massaliteit, het onpersoonlijke en het kwaadaardig cynisme van een wereld die onafwendbaar op haar ondergang afstevende.

Wij herkennen deze eenling aan zijn voornaamheid. Nietzsche gaf al aan dat niet zozeer de toestand waarin een mens zich bevindt bepalend is voor zijn

Centre de doc. Mondadori

¹² 1749

¹³ Spreuk boven de tempel van Apollo in Delphi

¹⁴ T.S. Eliot, *The waste land*, edited by Valerie Eliot, including the annotations of Ezra Pound, Faber and Faber 1971 (1922)

¹⁵ *ibid.* p. 136

¹⁶ Fernand Nathan, *La belle époque, 1900 - 1914*, adaptation française 1978, Milano 1977.

levensweg, als wel een kracht die inherent is aan het leven zelf. *Die vornehme Seele hat Ehrfurcht vor sich*, schrijft hij.¹⁷ De eenling die weet heeft van wat hij aan zichzelf verplicht is staat open voor de wereld en is vol vertrouwen. Al zijn cultuuruitingen, of het nu op het gebied is van religie, filosofie, kunst, wetenschap, techniek of politiek, beginnen met een niet te stuiten vloed aan beelden die aan zijn oer-fantasie ontspringt. *Panta rhei*. Oude wijsheid die spreekt van dingen die voortdurend veranderen. Deze voorname mens gelooft ook dat het boze zijn eigen schepping is. Maar evenzeer weet hij dat iedere ervaring van zijn beperktheid en eindigheid een kiem van nieuw leven in zich draagt. Zijn voornaam zelfrespect is een brug naar liefde voor alle mensen, ook voor degenen die hem vijandig gezind zijn. Voor anderen is deze eenling een bron van hoop en sterkte.

Existentiële angst

Edvard Munch/De schreeuw

‘Mijn wezen is angst’, schreef Franz Kafka aan zijn vriendin Milena Jesenská.¹⁸ Hij bedoelde niet lichamelijke angst, ook niet de vrees van de bekrompen burgerman voor zijn welstand, maar angst dat hij tekort zou kunnen schieten tegenover zichzelf en tegenover God. Existentiële angst, waarover al eerder in Duitsland de mysticus Johann Georg Hamann en in Denemarken de theoloog Søren Kierkegaard hadden geschreven, denken en leven als één beschouwend.¹⁹ Kafka spreekt treffend van ‘vrees voor de nacht, vrees voor de niet-nacht’.²⁰ In romans als: *In der Strafkolonie*, *Der Prozess*, *Das Schloss* tekent hij een schrikwekkend ondergangsvision op. Het zijn versleutelde berichten die spreken van eeuwig kwaad dat over de mensen is gaan heersen. Maar - en dat is het bijzondere aan Kafka - hij blijft geloven dat mensen altijd een nieuw begin kunnen maken. Daarom kon hij in één van zijn brieven aan Milena schrijven: ‘Niemand zingt zo zuiver als zij die in het diepst van de hel zijn; wat wij voor het

gezang van de engelen houden, is hun gezang’.

Jacta alea est. De teerling is geworpen. In de vroege negentiende eeuw werd een nieuwe mens geboren, de faustische mens, worstelend met de zin van het leven. Vanaf toen voltrokken zich in het oude Europa en het nieuwe Amerika grote sociale veranderingen. De bevolking nam sterk in omvang toe, hoofdzakelijk door betere hygiëne. Er kwam een trek op gang van het platteland naar de grote stad en van Europa naar Amerika. Boeren en

¹⁷ *Jenseits von Gut und Böse*, 1886, Nietzsche Werke, Giorgio Colli und Mazzino Montinari, VI-2, Walter de Gruyter 1968, p. 243

¹⁸ *Briefe an Milena*, hrsg. von Willy Haas, Fischer Bücherei 1966 (1952)

¹⁹ Zie van Søren Kierkegaard *Der Begriff der Angst*, 1844

²⁰ F. Kafka, dagboeknotitie, 18 oktober 1917, in: *Schriften, Tagebücher, Briefe*, hg. von J. Born u.a., Frankfurt a/m 1982 ff

ambachtslieden werden fabrieksarbeider. Voortaan zouden machines het arbeidstempo dicteren. En hoe stond het met de welvaart? Onderzoek van de New economic history toont overtuigend aan dat het nationaal inkomen toenam, eerst voor de hogere inkomensgroepen en toen de industrialisatie eenmaal aan vaart had gewonnen ook voor de onderste inkomensgroepen.²¹ Er ontstonden massabewegingen als politiek pressiemiddel. Een schreeuw van velen om vrijheid, democratie, vrouwenrechten, onderwijs. Er waren ook voortekenen van naderend onheil. Spanningen en conflicten die twee wereldoorlogen onvermijdelijk hielpen maken. De voorafschaduw van een groot cataclysmen waarin moderne technologie een belangrijke rol zou vervullen.

Tweehonderd jaar geleden trok het moderne individu de Rubicon over en kwam in een voor een gevoelig mens onbegrijpelijke wereld terecht van droom en werkelijkheid, van sehnsucht, melancholie en verwarring.²² Het kwaad verhuisde mee. In het nieuwe land werkt het vanuit het verborgene en wordt alleen nog als ontkenning zichtbaar. Goethe dichtte reeds: *Ich bin der Geist, der stets verneint! Und das mit Recht; denn alles, was entsteht, ist wert, dass es zugrunde geht; Drum besser wär's, dass nichts entstünde.*²³ Aan het woord is hier Mephistopheles, de vliegengod, de bringer van eeuwig onheil, de leugenaar. Door zijn boosaardigheid en platte demagogie kunnen de mensen - *die kleine Narrenwelt* - niet langer in de nabijheid komen van de geest die hen geschapen heeft. IJverig tracht hij door list en bedrog hen te beroven van hun zelfgevoel. Van hun ik dat van alles waarvan het zich wil onderscheiden levendige voorstellingen maakt. Voorstellingen die nog overeenkomst vertonen met eeuwige oerbeelden van de schepping. En de geleerde Faust in Goethes drama? Mephistopheles heeft deze ambitieuze zonderling kunnen overhalen onzeker hemels heil in te ruilen tegen zekere aardse geneugten. Avontuur, sensationele ontmoetingen, het genot van de liefde, enzovoort. In de schaduw van de dood lukt het Mephistopheles van Faust nog even een schijnkoning te maken. Wel blijft het de bedoeling dat zijn ziel voorgoed verloren gaat. Mephistopheles moet nu eenmaal de taak vervullen die hem in de begintijd van de schepping is toebedeeld. Hij moet ervoor zorgen dat zoveel mogelijk uit wat sterft niets nieuws geboren wordt. Wat hem betreft is er geen God die zich liefdevol om de mensen bekommert. Over Hem spreekt Mephistopheles onbeschroomd als het Licht dat weliswaar op de mensen schijnt, aan hen het leven geeft, maar uiteindelijk met hen te gronde zal gaan. Het Faust-drama zou men een pathopsychologie van een komende tijd kunnen noemen. Compleet met genezing, die op wonderbaarlijke wijze aan het einde van het verhaal plaatsvindt. Dan wordt een voor altijd verdoemde Faust vlak voor de hellepoort nog door engelen weggesleept. Een wonder, dat gebeurt op voorspraak van een door hem verleid kwezeltje, genaamd Gretchen. Met haar berouw en gebed tot de Allerhoogste weet zij een lelijke streep door de rekening van Mephistopheles te halen.

---

²¹ Verg. de econoom Simon Kuznets over de relatie tussen inkomensongelijkheid en economische groei, *Modern economic growth: rate, structure and spread*, New Haven 1966

²² Verg. Carl E. Schorske, *Fin-de siècle Vienna, politics and culture*, N.Y. 1980. Over Wenen tussen 1870 en 1930: Schnitzler, Hofmannsthal, Freud, Gustav Klimt, Kokoschka en Schoenberg

²³ Goethe, *Faust*, 1808 en 1832, Werke, Hamburger Ausgabe, München 1976, Band 3, p. 47

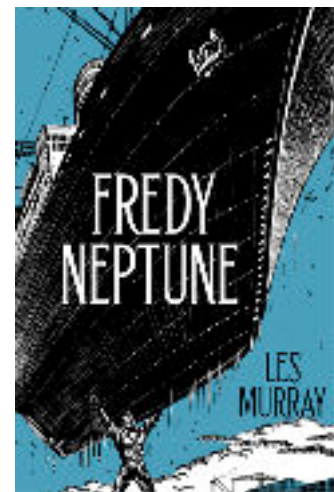
Een nieuwe Christusfiguur

‘Niemand zingt zo zuiver als zij die in het diepst van de hel zijn’, weten we van Kafka. De Australisch dichter Les Murray heeft in een lang epos aan één van deze ongelukkigen een eigen gezicht gegeven, Fredy Neptune. ²⁴ Fredy heeft in zijn leven heel wat moeten doorstaan. Jarenlang zwierf hij als een moderne Odysseus die door een woedende Poseidon werd opgejaagd over de aardbol en aanschouwde de gruwelen die mensen kunnen begaan.

The twenty sank exhausted to the ground.
‘Get up!’ The naked swords flickered like snakes.
Then someone fetched a pitcher of kerosene.
Human justice, I spit in your face.
Without delay the twenty were anointed.
‘Dance!’ roared the mob: ‘This is sweeter than the perfumes of Arabia!’
They touched the naked women with a torch.
And there was dancing. The charred bodies rolled.

In shock I slammed my shutters like a storm,
Turned to the one gone, asked: ‘These eyes of mine -
How shall I dig them out, how shall I, how?’ ²⁵

Fredy Neptune was toeschouwer bij de moord op Armeniërs door de Turken, ook maakte hij de macabere wreedheden van de nazi’s tegen de Joden mee en nog veel meer dat zijn hart met afschuw vervulde. Fredy Neptune lijdt daardoor aan waanzinnige angsten. Hij heeft alle karakteristieken van de moderne mens. Is zelfbewust, iemand die de wereld wel aankan, beresterk, maar gekomen aan het einde van zijn reis wankelt hij toch onder het gewicht van zijn herinneringen. Dit schepsel van Prometheus, de vuurdragende die vooruitdenkt, heeft zich van de god die hem altijd goedgunstig was vervreemd en is onder invloed van diens broer Epimetheus gekomen. Hij die achteraf denkt. Nu is het verleden als een lange nacht die stemt tot mijmeren, tot nadenken.

Het epos van Les Murray herinnert aan monumentale dichtelijke verhalen uit de moderne Amerikaanse literatuur, zoals van Walt Whitman, Herman Melville en vooral van Robinson Jeffers. Deze schreef het dramatische gedicht *The tower beyond tragedy*, een nieuwe Orestes die invloed van Nietzsche verraadt, maar ook van de psychoanalyse van Freud. ²⁶ Later is het gedicht omgewerkt tot een toneelstuk. Op de planken staat een Orestes die vervuld is van haat tegen zijn moeder Clytaemnestra en haar vrijer Aegisthus. Zij hebben zijn vader Agamemnon lafhartig vermoord. Bloedwraak, razernij en een lange dooltocht door het oude Griekenland, daarbij dicht op de hielen gezeten door de wraakgodinnen uit de onderwereld, vormen de ingrediënten van het drama. Boven dit alles hangt als een giftige

---

²⁴ Les Murray, *Fredy Neptune*, Duffy & Snellgrove, Potts Point, Australia 1998

²⁵ Ibid. *To the glory of God, From the Armenian of Siamanto* (Atom Yarjanian), 1878-1915

²⁶ *The tower beyond tragedy*, published in *Tamar and other poems*, Boni & Liveright 1925

wolk de duistere voorspelling van de zieneres Cassandra wiens lot het is door niemand te worden gegloofd. Niet verstandig, want de vloek die zij uitspreekt belooft voor de menselijke civilisatie niet veel goeds. Inmiddels weten wij dat van de goden geen directe hulp te verwachten is, hoe slecht het ook met ons gaat. We moeten het zuivere leven zelf zoeken. We moeten leren weer van de dingen kennis te nemen zoals zij uit zichzelf zijn. Orestes of Fredy Neptune, het maakt weinig uit wie het is, altijd is er dezelfde drukkende sfeer. Als Fredy Neptune uitroept: *These eyes of mine – how shall I dig them out, how shall I, how?* is hij niet minder ontzet over de gruwelen die hij heeft gezien dan Orestes. Krijgt deze ten laatste nog een reddende hand toegestoken van de god Apollo en de godin Athena, Fredy moet alles zelf doen. Hem bekruipt een gevoel van onverschilligheid die zijn geest verder doet afstompen. Tijdelijk wordt hij volledig blind voor het lijden van anderen. Pas aan het einde van zijn leven keert zijn menselijke gevoeligheid weer terug. Het geheim van Fredy Neptune? Er is geleidelijk een band gegroeid tussen hem en alle geweldplegers. Hij heeft in de hel zuiver leren zingen. Klaar ziet hij nu de zonden van de wereld en neemt deze als een nieuwe Christusfiguur op zich.

Fredy Neptune is prototype van de moderne mens die zich zonder enige idealisering overgeeft aan de werkelijkheid en tegelijk vervult is van een romantische sehnsucht naar de geest. Stof tot waartoe geest nadert, zonder die ooit te raken. Fredy doet tijdens zijn zwerftocht wel een belangrijke ontdekking. Des te verder stof en geest van elkaar afstaan, des te groter wordt hun onderlinge aantrekkingskracht. Het is dan alsof een verlosser zich naar hem toehaast. En hij - die wel wat waard is - gaat zijn redder opgewekt en vol vertrouwen tegemoet.